

М. М. ФЕЩЕНКО
ЦІЛЮЩІ РОСЛИНИ — ЗВІРОБІЙ, ЧИСТОТІЛ

Людина здавна познайомилась із цілющими властивостями звіробою, який здобув на Україні велику популярність при лікуванні ран, опіків, грипу, ревматизму. З давніх часів у народній медицині звіробій вважався чудодійною рослиною, «травою від дев'яноста дев'яти хвороб». І справді, він має широке застосування і є одним з найдійовіших рослинних лікувальних засобів.

Звідки ж пішла така грізна назва цієї мирної трави — *звіробій*? Їй приписано властивість убивати звірів. Натяк на це є в християнській міфології. Більшість народних повір'їв зводиться до того, що значна домішка цієї трави у суміші з іншими рослинами отруйна для багатьох свійських і диких тварин. Як відомо, звіробій належить до рослин, які підвищують чутливість тварин до дії сонячного світла. Впливаючи на світлочутливість білих та непігментованих ділянок тіла тварини, він викликає розвиток дерматитів (шкірні захворювання). Отруєння рослиною найчастіше спостерігається серед овець білої масті або з білими плямами, проте є відомості про отруєння великої рогатої худоби і коней. Можливо, що саме ця властивість трави і була причиною виникнення народних легенд і повір'їв про цю рослину. Хоч, правда, знавець народних лікарських рослин М. А. Носаль з цього приводу зазначає: «Звіробій не токсичний і «звірів не вбиває»¹. Цілком імовірно, що слово *звіробій* є зміненою, переінакшеною формою казахської назви *джерабай*, що в перекладі на нашу мову означає «зцілютель ран».

Перший ботанічний опис рослини зробив К. Лінней (1707-1778), який виділив цілу родину під назвою *звіробійних*. Найпоширеніший з них дав наукову родову назву *Hypericum*, що означає «зростаючий серед вересу» (від грецьк. *huro* — «під, серед» і *egisa* — «верес») — перші описані види звіробою були знайдені серед вересових заростей.

Характерною особливістю листків цієї трави є наявність у них жирових залозок, темних на краю листка і світліших у його центрі. Створюється враження, що листок ніби пробитий, від чого цей вид звіробою і має видову назву *perforatum* — «проколений» (рос. назва *зверобой продырявленный*). М. Анненков у «Ботаническом словаре» наводить назву *прозірник*, зазначаючи при цьому, що в рослині «листя дірчасте і тому прозирає»². Назва *прозірник* була поширена здебільшого в галицьких говорах та в інших суміжних з ними діалектах. Підтвердженням цього є свідчення як М. Анненкова, так і В. Шухевича («Гуцульщина», 1899, стор. 21). Розглядувана назва фіксується і в мові сучасних місцевих письменників: «І досі швендяють [бабки] по лугах та збирають у липні *іванок-прозірник*» (І. Вільде). З часом масове захоплення звіробоєм як рослиною, що виліковує всі хвороби, спричинилося до перебільшення його лікувальних властивостей. Саме на цьому релігійно-містичному ґрунті і були створені такі назви, як: *І божє дерево, бождеревок, матки божої сльози, матері божої зілля*³.

Більшість діалектних найменувань звіробою виникла ще в сиву давнину, коли людина вперше побачила кров'яно-червону рідину, яка виділяється з рослини при розтиранні її в руках. Можливо, саме ця особливість і зумовила появу багатьох релігійних назв звіробою, які і виступають у формі дво- і тричленного словосполучення: *божа кривця, божа кровця, Хрїстова кровця, кров «Ісуса Хрїста, кров святого Івана, святоіванівське зілля, святоянське зілля*. Ця обставина спричинила появу інших, більш прозаїчних, назв: *іванок, заяча кривця, молодецька кров, стокривця*. Так пояснює походження назви *кривця* П. Білецький-Носенко: «Горілка, настояна на цій траві, забарвлюється кривавим кольором; від цього й названа «кривця»⁴. В художній літературі лише деякі із зазначених найменувань набули поширення: «Стелилася яснопухнаста заяча *кривця*» (Муратов). Наведемо інші словотворчі варіанти цієї

¹ М. А. Носаль і І. М. Носаль. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі, К., 1964, стор. 68.

² Н. Анненков Ботанический словарь, М. 1859, стор. 402.

³ S. Makowiecki. Słownik botaniczny łacińko-maloruski Kraków, 1936, стор. 150.

⁴ П. Білецький-Носенко. Словник української мови, К., 1966, стор. 150.

назви: *крававник, кровник, кравник*. У більшій чи меншій кількості подібні утворення зустрічаються в інших слов'янських мовах: с.-хорв. *крававац*, словенськ. *кравеуц*.

Назви *смілька, червона смілька* виникли за здатністю рослин виділяти при розтиранні приємний смолистий запах: «Під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, *червона смілька*» (Нечуй-Левицький).

* * *

Наприкінці весни, коли вже зазеленіли дерева і відцвіли проліски, в лісі на відкритих сухих місцях, на межах, обабіч доріг з'являються золотаво-жовті квітки, розміщені на довгих гіллястих стеблах, від яких відходять гарні листки. Це — *чистотіл* (*Chelidonium L.*). Він зацвітає одночасно з фруктовими деревами, коли прилітають ластівки, а відцвітає восени, в той час, коли вони відлітають. Це помітили ще стародавні греки, тому й назвали рослину ластів'ячою травою — *Chelidonium* (що походить від грецького слова *chelidon* — «ластівка»). У Діоскоріда є одне народне повір'я про цю рослину: «Розповідають, що коли ластівчине пташеня осліпне, ластівка-мати приносить цю траву і зцілює нею пташеня»⁵.

Застосування чистотілу з лікувальною метою має свою давню історію. Ця рослина досить широко вживалась при різних захворюваннях людей. Ще лікарі Стародавньої Греції і Риму застосовували траву й кореневища чистотілу в народній медицині при лікуванні подагри, золотухи, шкірних хвороб, печінки. Властивості рослини очищати тіло від уражених місць, лишайв, виразок, висипів, нашкоджених хвороб і пояснюють її українську нормативну назву. Чистотіл згадує і Пліній Старший (нар. у 23 р. н. е.) у своїй відомій «Природничій історії». Він вказує, що лікувальні властивості рослини виявлено внаслідок спостережень за ластівками, «які лікують хвороби очей своїх пташенят соком чистотілу». Саме на ґрунті таких уявлень і виникли назви *ластів'яче зілля, ластовине зілля, ластовична трава, ластовиця, ластовичник*. Ці найменування знайшли своє поширення на території закарпатських та західноукраїнських говорів: «Попід стіну поросла буйна хонта: полин, *ластів'яче зілля* та *чорнобиль*» (Франко). Аналогічні утворення з таким же семантичним обсягом відомі в говорах інших слов'ян: чеськ. *laštovičník*, с.-хорв. *ластовичина трава*.

Чистотіл дуже популярний на Україні. Про це свідчить і безліч інших народних назв-синонімів, пов'язаних з ознаками, сезонним розвитком і місцем зростання цієї трави, а також з дією її на організм людини та явищами природи. Місцеві найменування *чистець, чистик, чистяк, чистопліт, бородавник, бородавочник* обумовлені тим, що сік рослини здавна в народі використовують як засіб для виведення бородавок, лікування виразок та інших шкірних захворювань. Назви *молочай, молочник, молошник, жовтомолочник* можна пояснити тим, що з розламаного стебла чистотілу виділяється жовтий сік, який, як і вся рослина, отруйний. Пор. аналогічну форму в болгарській мові *змијско мляко, жълтениче*, с.-хорв. *змијино млеко, млечник*.

Походження таких синонімічних найменувань, як *жовтяниця, печінкове зілля, печіночник, печеночник*, стане цілком прозорим, коли навести витяг з рукописного травника XVII ст. (1672 р.) «Прохолодний вертоград»: «Якщо на кого нападе жовтість, той хай прийме селідонію траву і варить для пиття, і прийме, і так жовтість із тіла зжене... Ту ж воду, якщо хто прийме повсякденно по 3 або 6 золотників, тоді всяку печінкову хворобу і селезінкову виводить»⁶.

Характерною ознакою чистотілу є невеликі яскраво-зелені або сизуваті, розсічені на окремі дольки листки, які, перезимувавши під снігом, і взимку лишаються зеленими. Саме ця властивість прикореневих листків і обумовила народні назви *зелемозелень, зелемозень, зелемозина, земозелень, земозелець, земизеленя, зимозелень*, які відзначаються великою строкатістю як у фонетичному, так і в акцентуаційному відношенні. Ці складні утворення, крім основного наголосу, мають ще й допоміжні наголоси.

Найменування *гладушник, гладушник, глекопар, глечкопар, парник* виникли на тій етимологічній основі, що чистотілом «глечики парять, його варять у воді і нею миють

⁵ И. П. Минц. Этимологический словарь латинских названий лекарственных растений, Л., 1962, стор. 15.

⁶ Г. К. Смик. Зелена аптека. К., 1970, стор. 71.

глечики»⁷. Спільне значення цих найменувань засвідчується як у розмовній мові, так і в сучасній літературі: «Мамай зірвав кілька корінців *гладушника*, що на нім уже сяяли ясно-жовті квіти» (Ільченко).

В основу назв *ростопасть*, *ростопаи*, *ростопаишка*, *ростопах*, *ростропасть*, *підтинник*, *дорожник* покладена форма лапатих, роздільних листків чистотілу і його переважне зростання на дорогах, смітниках та під тинами. З погляду форми та значення наведені слова мають споріднені утворення в мові інших слов'ян: рос. діал. *рознопасть*, *розлопасть*, *подтынник*, білор. *падтыннік*, польськ. *gostopusz*, с.-хорв. *росопас*, *росопаст*.

Багатство місцевих назв чистотілу свідчить про те, що ця трава досить відома на Україні і має широке й різноманітне застосування в народній медицині.

⁷ Ф. К. Волков. Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями (без року видання), стор. 3.